

LITWA OD EPOKI KAMIENIA DO ŚREDNIOWIECZA

Vygandas Juodagalvis

1. EPOKA KAMIENIA

Okres zlodowaceń zakończył się na terytorium Litwy dość późno. Ostatni lodowiec, którego południowa granica była prawie zbieżna z obecnymi granicami Litwy południowo-wschodniej, zaczął się cofać dopiero około XIV tysiąclecia p.n.e. Gdy na Litwie ostatecznie topił się lodowiec, większość Półwyspu Skandynawskiego pokryta była nadal łądolodem, a na wolnych od lodu obszarach panował klimat arktyczny.

Warunki sprzyjające stałemu osadnictwu wytworzyły się na terytorium Litwy w czasie drugiego ocieplenia po ustąpieniu lodowca – w fazie Alleröd, w X tysiącleciu p.n.e. Ocieplenie klimatu umożliwiło przybycie na te obszary małym grupom ludzkim, które podążały z południowo-zachodu na północ, w ślad za stadami reniferów. Na początku IX tysiąclecia p.n.e. (faza młodszego Dryasu) Litwę ogarnęła fala chłódów. Nie zmusiło to jednak osiadłej ludności do opuszczenia tych terenów, a jedynie zahamowało dalsze wędrówki, nie ograniczając kontaktów z innymi grupami.

Na Litwie w okresie schyłkowego paleolitu rozwijały się trzy podstawowe grupy kultur: magdaleńska bałtycka, świderska oraz warianty mieszane o cechach obu tych kultur.

Nazwa „kultura magdaleńska bałtycka” określa grupę znalezisk, które można wiązać genetycznie z kulturami Bromme i ahrensberską. Zabytki typu Bromme występują głównie na zachodnim pobrzeżu Bałtyku – w Danii, południowej Szwecji, Szlezewiku-Holsztynie, a także w okolicach Hamburga, w Meklemburgii, na Pomorzu oraz między Łabą i Hawelą. Kulturę ahrensberską lokalizuje się na obszarze od Holandii po Odrę. Zasadniczą cechą tych kultur jest obecność szerokich grotów strzał krzemiennych z wyodrębnionym trzonkiem (tzw. liściaków). Z obszaru południowej i środkowej Litwy znanych jest około 40 stanowisk z wyrobami

krzemiennymi, należącymi do kultury magdaleńskiej bałtyckiej. Znajdują się one nad obfitującymi w krzemień brzegami Niemna, Mereczanki i Wilii.

Zabytki kultury świderskiej spotykane są w dorzeczu Odry, Wisły, Bugu i Niemna. Podstawową cechą odróżniającą tę grupę znalezisk od kultury magdaleńskiej bałtyckiej jest płaski retusz grotów strzał i narzędzi tnących. Groty strzał mają kształt liścia wierzyby. Na Litwie znanych jest 60 stanowisk kultury świderskiej, przy czym są one położone, podobnie jak w kulturze magdaleńskiej bałtyckiej, na wysokich tarasach Niemna, Mereczanki i Wilii.

Trzecią, najliczniejszą, jest grupa kultur mieszanych. Charakteryzuje ją występowanie na jednym stanowisku cech kultury świderskiej, ahrensberskiej czy Bromme. Kultura mieszana obejmowała rozległy obszar między Niemnem a Odrą. Na Litwie zabytki tej kultury spotykane są na górnych tarasach Niemna, Wilii, Mereczanki i Uły.

W okresie paleolitu zasadniczym zajęciem ludności było polowanie na renifery. Upolowane zwierzę wykorzystywano w całości: mięso – na pożywienie, skórę – na odzież i namioty, ścięgna – na nici, rogi i kości – do wyrobu narzędzi. Polowano także na inną zwierzyinę, łowiono ryby. Myśliwi uzbrojeni byli w łuki i strzały, używali również oszczepów i harpunów.

U schyłku paleolitu ludzie pokonywali dziesiątki, a często i setki kilometrów nie tylko w poszukiwaniu reniferów, ale także dobrej jakości surowca krzemiennego do wyrobu narzędzi. Na przykład narzędzia z krzemienia nadniemeńskiego z południowej Litwy zostały znalezione aż 500 km na północ, w dorzeczu Dźwiny.

W okresie paleolitu ludność mieszkała w krótkotrwałych

obozowiskach o różnej wielkości, budowanych nad wodą w miejscach suchych i piaszczystych.

W VIII tysiącleciu p.n.e. w Europie środkowej i północnej nastąpiła zmiana klimatu, która miała istotny wpływ na warunki i tryb życia ludzi. Przemiany kulturowe, jakie miały wówczas miejsce, dały początek okresowi mezolitu.

Cechował go zmienny klimat z następującymi po sobie okresami ochłodzeń i ociepleń. Zmiany poziomu wody w Morzu Bałtyckim warunkowały wahania poziomu wód rzek i jezior. Zmuszało to ludność do przenoszenia się z wyższych tarasów na niższe i odwrotnie. Zmieniała się też szata roślinna – na początku epoki mezolitu dominowały brzozy, wkrótce jednak pojawiły się sosny, a także różne gatunki drzew liściastych, w tym leszczyny. Równocześnie zmieniała się fauna – wzrosła liczba zwierzyny leśnej, renifery wywędrowały w zimniejsze rejony, na północ.

W początkowej fazie mezolitu przeżywały się jeszcze na Litwie tradycje paleolityczne; powstała swoista kultura zwana epipaleolityczną.

Do kultury tej zaliczane są różne zabytki o charakterze paleolitycznym, jednak odpowiadające chronologicznie mezolitowi. Brak w nich jeszcze nowych elementów charakterystycznych dla mezolitu. Kultura epipaleolityczna funkcjonowała w okresie preborealnym – w VIII tysiącleciu p.n.e. Część plemion epipaleolitycznych nie potrafiła się przystosować do nowych warunków klimatycznych i uległa zagładzie, inne zasymilowały się z nosicielami kultur mezolitycznych.

Na tle mezolitu litewskiego wyróżnia się kilka zespołów znalezisk, które świadczą o dotarciu na Litwę wczesnej kultury maglomoskiej. Przykładem tego są znaleziska krzemienne ze stanowiska nr 4 w Maksimonys.

Kultura kundajska była rozpowszechniona na obszarze Estonii i Łotwy. Natomiast na Litwie zaliczane są do niej przypadkowo znalezione wyroby krzemienne oraz rogowe i kościane.

Stanowiska mezolityczne z zespołem oryginalnych wytworów występują na Litwie, w obwodzie kaliningradzkim (Rosja) oraz częściowo na Białorusi. W znaleziskach tych wyróżnić można 3 elementy: spuściznę kultury świderskiej oraz wpływy kultur północnych (maglomoskiej) i południowo-wschodnich. Znaleziska te, ze względu na zasięg występowania oraz więzi z neolityczną kulturą niemieńską,

otrzymały nazwę niemieńskiej kultury mezolitycznej. Kultura ta zaczęła się kształtować w VIII tysiącleciu p.n.e. i istniała do IV tysiąclecia p.n.e., gdy zaczęto wytwarzać ceramikę.

W początkach okresu mezolitu ludność kultury epipaleolitycznej kontynuowała tradycje paleolityczne, później jednak uległy zmianie zarówno rodzaje wyrobów, jak też technologia ich wytwarzania. Na stanowiskach mezolitycznych obok form postświdurskich odkryto wiele różnorodnych, małych grotów lancetowatych i trapezowatych, które wcześniej nie były znane. W osiedlach kultury niemieńskiej znaleziono groty z ostrzem kilkumilimetrowej szerokości, złożonym z wiórków krzemienych, o bokach i końcach uformowanych retuszem stromym. Do zabytków mezolitycznych należą też duże wyroby krzemienne: oprawne siekierki owalne, ciosaki i narzędzia do retuszowania.

Na Litwie odkryto również liczne rogowe i kościane wyroby mezolityczne: harpuny z zadziarami i nacięciami o przekroju półkolistym, ostrza kościane o przekroju trójkątnym, oprawy rogowe do siekier krzemienych.

Podobnie jak w okresie paleolitu myślistwo nadal pozostawało głównym zajęciem ludności, zmienił się jedynie jego charakter. Myśliwi okresu mezolitu nie potrzebowali już przebywać olbrzymich odległości wędrując za reniferami, polowali bowiem na zwierzynę leśną.

Na obszarze Litwy występują dwa rodzaje osiedli mezolitycznych. Najczęściej spotykane są małe, zajmujące powierzchnię od 200 do 500 m²; rzadziej rozległe, na które powracano kilkakrotnie.

Z okresem mezolitu wiążą się również materiały antropologiczne. Nad rzeką Kirsną w południowo-zachodniej Litwie odkryto czaszkę razem z harpunem epipaleolitycznym. W latach 1985–1986 na wyspie Spiginas, na jeziorze Biržulis w zachodniej Litwie znaleziono 3 groby mezolityczne. Zmarłych pogrzebano w pozycji wyprostowanej i pokryto ochrą. Obok szkieletu znaleziono groty strzał krzemienych oraz amulety z zębów jeleni, łosi i bobrów.

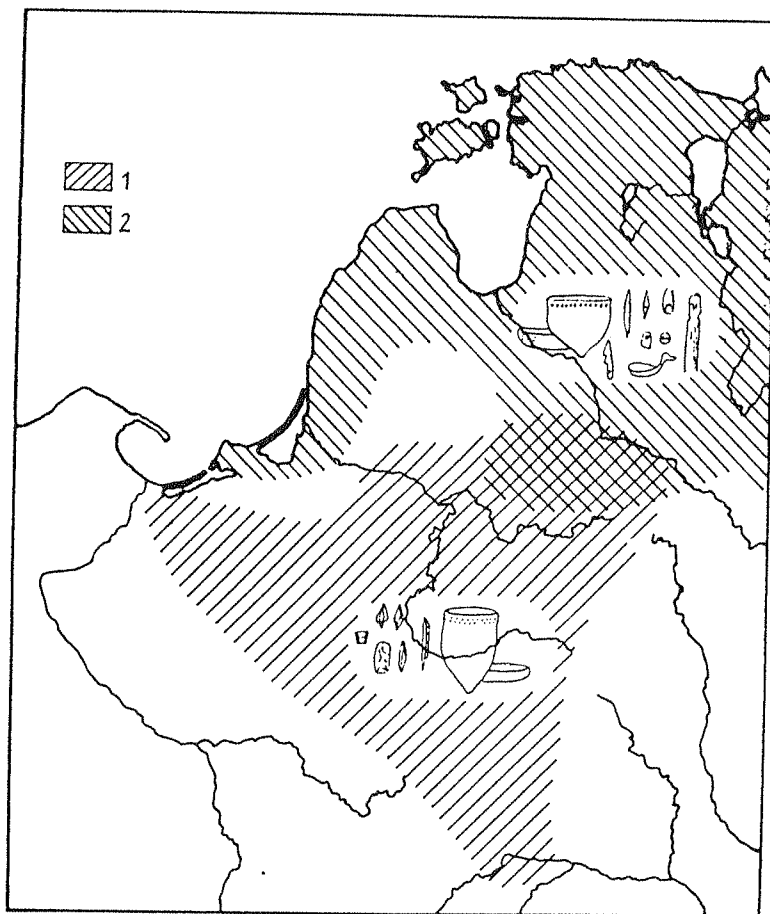
W IV tysiącleciu p.n.e., wraz z przyswojeniem umiejętności wytwarzania ceramiki oraz obróbki, wiercenia otworów i gładzenia kamieni, rozpoczyna się okres neolitu. Neolit litewski pod względem chronologicznym i kulturowym dzieli się na następujące okresy: wczesny i środkowy (IV–III tysiąclecie p.n.e.) oraz schyłkowy (koniec III tysiąclecia p.n.e. – początek II tysiąclecia p.n.e.).

W początkowej fazie neolitu panował bardzo korzystny klimat – zimy były łagodne, a okres wegetacji roślin dłuższy od obecnego, natomiast u schyłku – klimat nieco się oziębził. W okresie tym przeważały lasy liściaste, a wśród zwierzyny jelenie, sarny, dziki, żubry.

We wczesnej i środkowej fazie neolitu rozwijały się pokrewne sobie kultury: niemeńska i narvska. Dla neolitu schyłkowego typowa jest natomiast kultura ceramiki sznurowej oraz grupy kulturowe o cechach mieszanych.

Neolityczna kultura niemeńska rozwijała się na Litwie południowej oraz w północnej Białorusi. Wytwory krzemien-

ne tej kultury świadczą o kontynuowaniu tradycji mezolitycznych, pojawiają się również nowe wytwory i technologie typowe dla neolitu. We wczesnej fazie neolitu występują te same typy grocików strzał co w mezolicie: epiświdarskie, lancetowate, trapezowate. Później obok nich pojawiają się groty trójkątne i w kształcie rombu. Podstawowy typ naczyń stanowią ostrodenne garnki o wąskim dnie i szerokim wylewie. We wczesnej fazie glinę schudzano dużą ilością domieszki roślinnej, w środkowej – domieszką tłucznią kwarcowego. Ornament występuje sporadycznie i ogranicza się wyłącznie do krawędzi wylewów naczyń.

Kultury wczesnoneolityczne w krajach nadbałtyckich około 3500–2500 r. p.n.e. (według R. Rimantienė)

1. Kultura niemeńska
2. Kultura narvska

W ceramice kultury niemeńskiej ze schyłkowej fazy neolitu, obok wymienionych elementów, pojawiają się cechy typowe dla kultury rzucewskiej – płaskie dna, odciski sznura, jodełkowy ornament ryty, a także domieszka piasku i rozdrobnionego granitu w masie glinianej.

Kultura narvska rozwinęła się na podłożu mezolitycznej kultury kundajskiej. Na Litwie rozpowszechnione są dwa warianty kultury narvskiej: zachodni i południowy. Wariant zachodni ma jednorodny charakter kulturowy, natomiast wariant południowy reprezentuje cechy mieszane z wyraźnymi elementami kultury niemeńskiej. Inwentarz kościano-rogowy kultury narvskiej jest bardzo bogaty i różnorodny. Znane są różne typy grotów strzał, zbrojników oszczepów, harpunów, sztyletów. Wytwarzano wówczas również rogowe lub kościane haczyki, szydła, siekiery, dłuta, motyki. Podstawowym typem naczyńia był duży ostrodenny garnek z wąskim dnem i szerokim wylewem. Do schudzania masy glinianej używano tu początkowo obfitej domieszki tłuczonych muszli, rzadziej domieszki roślinnej. W środkowej fazie neolitu zaczęto dodawać do gliny tłucznia kamiennego. W obydwu wariantach kultury narvskiej znane są podłużne misczki do pieczenia ryb. W wariacie zachodnim występują ponadto okrągłe misy, we wschodnim zaś – małe, niskie kubeczki o szerokim dnie.

U schyłku neolitu rozwijała się na Litwie kultura rzucewska, związana genetycznie z kulturą ceramiki sznurowej. Stanowiska kultury rzucewskiej występują w północno-wschodniej Polsce, obwodzie kaliningradzkim oraz w zachodniej i środkowej części Litwy.

Wytwory krzemienne tego okresu są znacznie bardziej zróżnicowane niż we wcześniejszych fazach neolitu. Wśród grotów strzał dominują grociki sercowate, poza tym występują grociki z trzpieniem oraz trapezowate (trapezy) i lancetowate. W zestawie narzędzi krzemianych kultury rzucewskiej zwracają uwagę noże, które wytwarzano z dobrej jakości krzemienia i bardzo starannie obrabiano.

Dla kultury rzucewskiej typowe są gładzone łódkowate topory, z których wyodrębniono dwa typy. Wśród wyrobów kamiennych znane są poza tym zaokrąglone, czworokątne i zmięwate motyki oraz siekiery z długim czworokątnym obuchem, nawiązujące do form typowych w bałtyjskiej strefie kultury niemeńskiej.

Ceramika kultury rzucewskiej jest jednorodna, a liczba

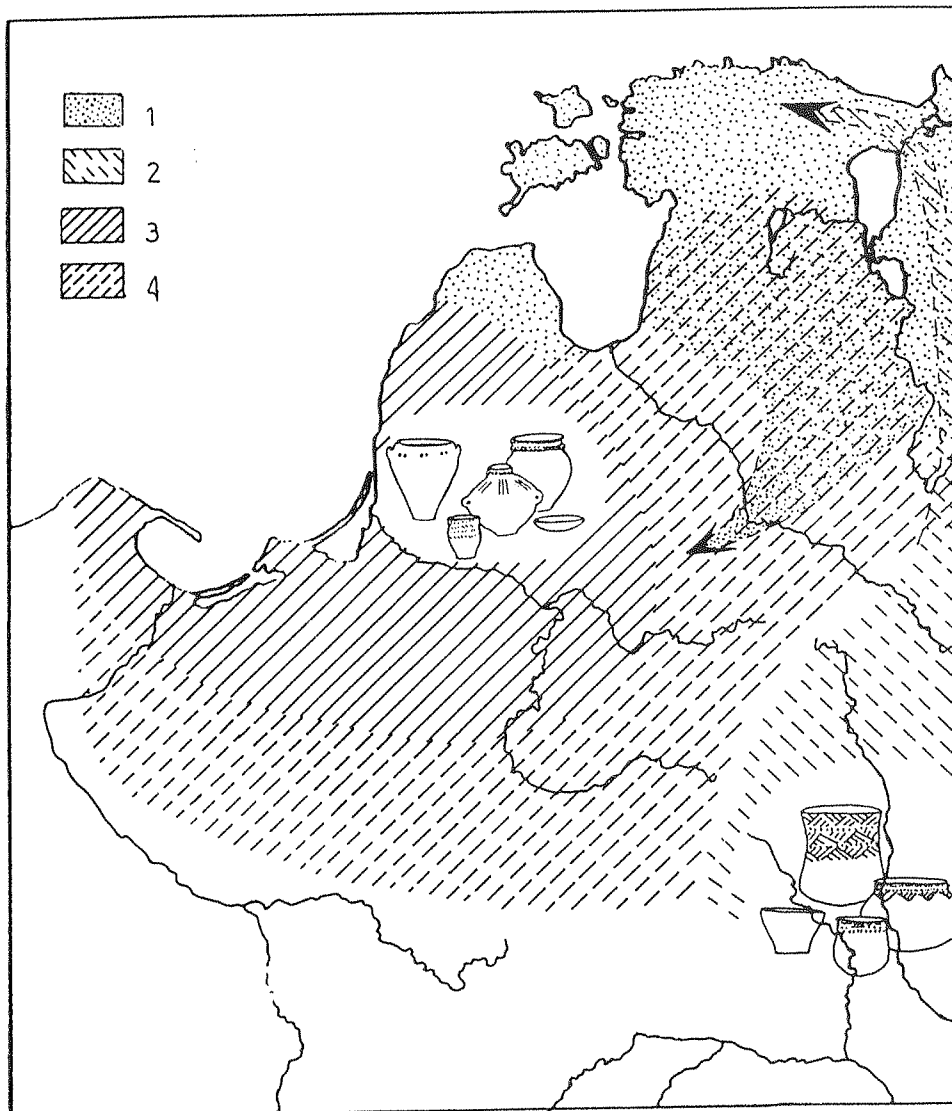
typów naczyń i ich wariantów oraz rodzajów ornamentów wzrasta w późniejszych fazach rozwoju tej kultury. Wszystkie naczynia są płaskodenne, a glina schudzana była wyłącznie domieszką mineralną: piaskiem lub tłuczniem kamiennym. Z surowca z domieszką drobnoziarnistą wykonywano na ogół mniejsze, ornamentowane naczynia, z domieszką gruboziarnistego tłucznia kamiennego lub szamotu – duże naczynia zasobowe. Wśród typów naczyń dominują amfory, puchary, szerokodenne garnki, naczynia rynienkowate i małe kubki.

W południowej i zachodniej części Litwy odkryto osiedla o mieszanych cechach kulturowych. Znalezione tam inwentarz krzemienno-tytowy jest dla kultury rzucewskiej, natomiast w ceramice widoczny jest wyraźny wpływ tradycji kultury niemeńskiej lub odwrotnie – wyroby krzemienne mają cechy tej ostatniej, a ceramika nawiązuje do tradycji kultury ceramiki sznurowej. Materiały ze wschodniej Litwy wykazują wpływy ceramiki dołkowo-grzebykowej.

Ludność okresu neolitu prowadziła na ogół osiadły tryb życia. Osiedla zakładano nad brzegami rzek i jezior, najchętniej wybierając zatoki u ujścia rzek. U schyłku neolitu powstał nowy typ osad – osiedla obronne. W obrębie osad budowano dwa typy domostw: naziemne czworokątne budowle o konstrukcji słupowej i owalne półziemianki. Nadal, tak jak we wcześniejszych epokach, głównym zajęciem ludności pozostawało myślistwo. W trakcie badań wykopaliskowych odkryto kości dzików, jeleni, saren, żubrów, łosi, a na stanowiskach nadbrzeżnych także fok.

W okresie neolitu udoskonalono połów ryb. Obok metod, sięgających czasów mezolitu, jak połów za pomocą harpunów, oszczepów czy drewnianych ości, pojawiły się nowe – z zastosowaniem plecionych z łyka lipowego sieci i wężerzy.

Z neolitem związane są początki uprawy roli i hodowli. Ślady tego typu działalności człowieka występują na osadach ze środkowego i schyłkowego neolitu. W trakcie badań osiedla nr 6 w Šventoji (obecnie w granicach Połagi) dokonano niesłychanie cennego odkrycia narzędzi rolniczych. Są to trzy sochy z jesionu. Z terenu Litwy pochodzą także znaleziska kamiennych motyk, używanych do upraw typu ogrodowego. O znajomości hodowli świadczą odkryte na osadach kości bydła, kóz, trzody chlewnej i koni, chociaż ich procentowy udział w porównaniu z kośćmi zwierząt dzikich jest niewielki.

Zasięg kultury rzucewskiej
i kultur sąsiednich
(według R. Rimantiene)

1. Kultura ceramiki grzebykowo-dolkowej
2. Kultura nadnieprzańska
3. Kultura rzucewska
4. Strefy wpływów kultury rzucewskiej

Obok krzemienia, rogu, kości i kamienia do wyrobu narzędzi i przedmiotów codziennego użytku wykorzystywano także surowce organiczne. W osiedlach nad rzeką Świętą znaleziono drewniane łopaty, tłuczki, łyżki, czerpaki, misy i niecki.

Kulturę duchową ludzi okresu neolitu odzwierciedlają ozdoby, plastyka figuralna, a także obrządek pogrzebowy. Najstarszą grupę ozdób stanowią naszyjniki z zębów i kłów zwierząt, głównie łosi i jeleni. Ozdoby bursztynowe występują w zespołach wariantu zachodniego kultury narwskiej,

natomiast na obszarze Litwy wschodniej spotykane są rzadziej. Dominują tu różne formy naszyjników i szpil kościanych.

W plastyce figuralnej zwracają uwagę realistyczne przedstawienia zwierząt, np. 3 łaski obrzędowe z główką łosia znad rzeki Świętej. Do częstych znalezisk należą również wyobrażenia twarzy ludzkiej na dużych, drewnianych słupach (tzw. idole) oraz drobne antropomorficzne figurki, amulety czy ryty na naczyńiach. Są one jednak znacznie bardziej schematyczne w porównaniu z przedstawieniami zwierząt.

We wczesnej i środkowej fazie neolitu zmarłych grzebano na terenie osad lub w ich pobliżu. Na osadzie kultury narwskiej w miejscowości Kretuonas 1B, we wschodniej Litwie odkryto pochówki szkieletowe w pozycji wyprostowanej, o różnym kierunku orientacji zwłok. Na niektórych stanowiskach spotykany jest też obyczaj grzebania w obrębie osady wyłącznie głowy lub czaszki.

U schyłku neolitu zmarli grzebani byli w pozycji wyprostowanej lub na boku, z podwiniętymi nogami. Bardzo ciekawe groby z tego czasu odkryto ostatnio w zachodniej Litwie, w Duonkalnis, na dawnej wyspie jeziora Biržulis. Wśród 14 znalezionych tam grobów zwraca uwagę grób z podwójnym pochówkiem mężczyzny i kobiety. Mężczyzna, prawdopodobnie kapłan, leżał wyprostowany, a w jego nogach umieszczono zwłoki kobiety z podwiniętymi nogami. Na głowie kapłana znaleziono ozdobę z zębów łosia, na oczach miał po jednej zawieszce z zębów dzika, w nozdrzach po jednym zębie łosia, a w uszach po dwa. Dwa zęby łosia znajdowały się również na ustach zmarłego. Wyposażenie grobu uzupełniał naszyjnik z zębów łosia, leżący poniżej kolan mężczyzny.

Epoka kamienia trwała na terytorium Litwy osiem tysięcy lat. Rozwijające się tam kultury pozostawały w kontakcie z innymi obszarami Europy, umiejętnie adaptując nowe zdobycze kulturowe do lokalnych warunków. Tworzyły się wówczas podwaliny miejscowej tradycji bałtyjskiej.

THE STONE AGE IN LITHUANIA (SUMMARY)

Conditions for permanent life in Lithuania were formed in the time of the second post-glacial thaw, Allerød, in the 10th millennium B.C. The warmer climate attracted small tribal communities of various inhabitants of the late

Palaeolithic cultures, roaming after herds of reindeer heading North. In Lithuania's late Palaeolithic period three main groups of cultures are distinguished: the Baltic Magdalenian and Swiderian Cultures and various mixed variants formed from the former two. The Palaeolithic period is represented in the exhibition by flint arrow points, the most distinctly reflecting elements of the cultural groups.

In the 8th millennium B.C. in central and northern Europe dramatic changes of climate influenced strongly on people's way of life and created conditions for the spread of the new culture. The Mesolithic period began. In the early Mesolithic period Palaeolithic traditions were still observed, which formed an original variant of culture called the epipalaeolithic culture. Part of the epipalaeolithic tribes which failed to adapt themselves to the new climatic conditions, scattered in all directions, partly merging with the bearers of the Mesolithic cultures. Against the background of the Lithuanian Mesolithic period several complexes of finds are distinguished, which prove that groups of the early Magdalenian Culture prevailed in Lithuania. Some types of bone, antler and flint finds accidentally found in Lithuania are also related with it. Mesolithic camps with an original, recurring complex of finds are common in Lithuania, the Kaliningrad region and partly in Byelorussia. Taking into account the geography of its spread and links with the Neolithic Nemunas Culture, this group was called the Mesolithic Nemunas Culture. The Mesolithic period is represented in the exhibition by a collection of flint artifacts from Maksimovs Camp 4 and loose bone and horn finds.

In the 4th millennium B.C. the emergence of pottery, stone grinding, cutting and drilling marked the beginning of the Neolithic period. It ended with the manufacture of bronze artifacts. From the chronological and cultural point of view Lithuanian's Neolithic period is divided into early and middle (4th – 3rd millennia B.C.), and late (end of the 3rd millennium B.C. – beginning of the 2nd millennium B.C.).

The early and middle Neolithic period is characterized by development of related Narva and Nemunas Cultures. The Neolithic Nemunas Culture was formed on the basis of local Mesolithic Nemunas Culture and thrived in south Lithuania and north Byelorussia.

The Narva Culture evolved from the Mesolithic Kunda Culture. Its characteristic feature is an abundant and diverse bone and horn assemblage akin to the Kunda Culture. The Narva Culture was spread in west and east Lithuania, Latvia, Estonia and Byelorussia.

In the late Neolithic period the Rzucewo Culture existed in Lithuania, one of the many local variants of the Corded Ware Culture. The Rzucewo Culture settlements are found in north Poland, the Kaliningrad region and the western part of Lithuania.

Among the investigated sites of the Lithuanian Neolithic period the complex of Šventoji (part of the city of Palanga) settlements at the Baltic sea occupies an important place. In the cultural levels of the Narva and Rzucewo Cultures of Šventoji settlements quite a number of wooden household utensils, fishing gear, arms, remains of buildings and other wooden constructions survived. Particularly important are recently discovered finds – wooden hand ploughs.

The spiritual world of the Neolithic people is represented by cult items and ornaments – a ritual staff with an elk's head, a necklace of elk's teeth, lavish amber embellishment and amulets.